

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/35-39>

Əjdərəli Qafarov
Naxçıvan Universiteti
magistrant
ejdereli.qafarov@gmail.com

SOSIAL YÖNÜMLÜ BAZAR İQTİSADİYYATI DÖVLƏTİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ MODELİ KİMİ

Xülasə

Kapitalist sisteminin nüvəsində yaxşı işləyən azad bazar mexanizmi dayanır. Lakin bəzi problemlər var ki, azad bazar onları həll edə bilmir. Bu problemlərin həllində dövlətin üzərinə mühüm vəzifələr qoyulub. Qanunlar vasitəsilə ictimai asayişin təmin edilməsi, cəmiyyətin digər üzvlərinin istisna oluna bilməyəcəyi ictimai sərvətlərin istehsalı, ayrı-seçkilik gücünə malik olmayanların müdafiəsi, müsbət və mənfi xarici təsirlərin yaxşılaşdırılması və təbii inhisarların formalaşması bu sıraya aid edilə bilər. Lakin dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi bu çərçivədən kənara çıxarsa, iqtisadi inkişafa müxtəlif təsirlər yarada bilər.

Ədəbiyyatda dövlət sektorunun böyüklüyünün məhsuldarlığa və inkişafa təsiri müxtəlif yanaşmalarla izah olunmağa çalışılmışdır. Bu yanaşmalar dövlət sektorunda biznesin səmərəsiz aparılması, tənzimləmələrin iqtisadi sistemə tətbiq etdiyi həddindən artıq xərclər, həyata keçirilən pul və fiskal siyasətlərin əksəriyyətinin iqtisadi stimulları təhrif etməyə və səmərəliliyi azaltmağa meyilli olması kimi səbəblərə əsaslanır.

Dövlət sektorunda artımın yaratdığı ağır vergi yükü ümumi əmanətlərin və buna görə də investisiyaların azalmasına və uzunmüddətli perspektivdə rifahın itirilməsinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, vergi yükünün artması bir nöqtədən sonra qeyri-formal iqtisadiyyatı təşviq edə bilər.

Açar sözlər: sosial, sektor, maliyyə, iqtisadiyyat, bazar

Ajdarali Gafarov
Nakhchivan University
master student
ejdereli.qafarov@gmail.com

Socially oriented market economy as a model of state socio-economic development

Abstract

At the core of the capitalist system is a well-functioning free market mechanism. But there are some problems that the free market cannot solve. Important tasks have been assigned to the state in solving these problems. These include the provision of public order through laws, the production of public goods from which other members of society cannot be excluded, the protection of those who do not have the power to discriminate, the amelioration of positive and negative externalities, and the formation of natural monopolies. However, if the state's intervention in the economy goes beyond this framework, it can have various effects on economic development.

In the literature, the influence of the size of the public sector on productivity and development has been tried to be explained with different approaches. These approaches are based on reasons such as the inefficient conduct of business in the public sector, the excessive costs that regulations impose on the economic system, and the fact that most of the monetary and fiscal policies implemented tend to distort economic incentives and reduce efficiency.

A heavy tax burden caused by an increase in the public sector can lead to a reduction in aggregate savings and therefore investment and a loss of welfare in the long run. Furthermore, an increase in the tax burden may encourage the informal economy after a point.

Keywords: social, sector, finance, economy, market

Giriş

1930-cu illərdə iqtisadiyyat sahəsində aparılan tədqiqatların əsas mövzuları iqtisadi durğunluq, işsizlik və iqtisadi dalğalanmalar olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə iqtisadi artım və inkişaf sahəsində araşdırmalar sürətlə ədəbiyyatda yer almağa başladı.

Kapitalist sistem demək olar ki, bugünkü dünyanın bütün ölkələrində hökmranlıq edən iqtisadi sistemdir. Sistemin adı bütün ölkələrdə eyni olsa da, tətbiq baxımından fərqliliklər müşahidə olunur. Əvvəla, kapitalist sistemi yaradan və onu digər iqtisadi sistemlərdən fərqləndirən müəyyən institutlar var. Kapitalist sisteminin həyata keçirilməsinin nəticələri kapitalist institutlarının uğur və ya uğursuzluğundan asılı olaraq fərqlidir. Kapitalist quruluşu ilə onun ən güclü rəqibi kimi qəbul edilən sosialist sistemi əsasən eyni suala cavab axtarır: "İqtisadiyyatda dövlətin yeri nədir?". Kapitalist ölkələri də bu suala öz aralarında müxtəlif cavablar verirdilər. Bəzi kapitalist ölkələrində dövlət haqqında minimal anlayış olduğu halda, bəzi ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi daha intensiv olur.

Beləliklə, ölkələr eyni sistemi müxtəlif üsullarla həyata keçirib, nəticədə iqtisadi inkişafda fərqliliklər yaranıb.

İqtisadi ədəbiyyatda institusional strukturla inkişaf arasındakı əlaqə daha çox adambaşına milli gəlirin artması kimi müzakirə edilmiş və daha geniş inkişaf göstəriciləri üzrə təhlillərin sayı məhdud olaraq qalmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatda kapitalizm sistemi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar və müxtəlif təriflər mövcuddur. Onlardan bəziləri kapitalizmi sənaye inqilabı ilə ortaya çıxan istehsal üsulu, bəziləri xüsusi mülkiyyət sistemi, bəziləri isə rəqabət sistemi kimi müəyyən etmişlər. Lakin ümumi tendensiya budur ki, kapitalizm; firmalar, ev təsərrüfatları və bazarlar kimi mülki təşkilatlara resursların ayrılması prosesi olmuşdur.

Kapitalist sistemi digər sistemlərdən bu üç cəhətinə görə fərqlənir. Bu institutlar qərar qəbul edən bölmələrin davranışına, resursların yenidən bölüşdürülməsinə və innovasiyanın davamlılığına proqnozlaşdırıla bilən həvəsləndirici təsirlər yaradır. Kasper 2007-ci ildə kapitalizm institutlarını oxşar şəkildə sadaladı. Bunlar; xüsusi mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi, müqavilə azadlığı və qanunun aliliyi idi. Özəl sahibkarlıqda riski üzərinə götürən tərəf fiziki şəxslərdir və fərdlər öz əmlaklarının gələcəyi ilə bağlı davamlılıq olmadan müəssisəyə daxil olmaq istəməzlər. Kapitalizm özəl sahibkarlıq vasitəsilə yaranıb və onun institutlarının bu müəssisələri dəstəkləmək üçün təkamül etməsi qaçılmazdır.

Cəmiyyətin yüksək rifah halının təmini, maddi nemətlərin ədalətlik prinsipləri əsasında bölüşdürülməsi əksər ölkələr üçün prioritet məsələ olaraq qalır. Sürətli tərəqqiyə can atan hər bir dövlət sosial yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, ədalət prinsiplərinə söykənən sosial quruluşun təmin olunması, iqtisadi gəlirlərin və maddi nemətlərin mütənasib qaydada bölüşdürülməsi istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının açıqlamasına görə, sosial müdafiə sistemi aşağıdakıları əhatə edən tədbirlər kompleksi kimi müəyyənləşdirilir: haqqı ödənilən sabit əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması; işçi qüvvəsinin gerçəkləşdirilməsi yolu ilə əldə edilən gəlirlərin sosial risklər nəticəsində itirilməsinin sosial sığorta mexanizmi vasitəsilə (kompensasiya yolu ilə) qarşısının alınması; sosial sığorta sistemində iştirak edən şəxslərin ehtiyacları yarandıqda sosial yardım alətlərindən istifadə olunması; insanların təhsil, səhiyyə və digər əsas hüquq və xidmətlərə çıxışının təmin edilməsi (Axundov, Axundov, 2001: 89).

Azərbaycan ötən əsrin sonlarında mürəkkəb tarixi dövr keçsə də, bütün dünyaya sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolu keçmiş, sabit, təhlükəsiz və müasir şəraiti təmin edən ölkə kimi tanınır.

Ölkəmiz də hazırda dünya təcrübəsindən istifadə edərək sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatını rəhbər tutan dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının modeli kimi inkişaf yolundadır. Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin qarşıdakı illərdə daha da artacağını təmin edir. Bu imkanlar Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmlənməsinə və 2030-cu ilə qədər onun müasir həyat səviyyəsinə əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik güclü dövlətə çevrilməsinə təminat verir.

Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin rifah halının daha da yüksəldilməsi məqsədilə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir.

“Milli sosial rifah səviyyəsinin davamlı artması məqsədilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji nüvəsini təşkil edir. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsi möhkəmləndiriləcəkdir. Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun bazaryönlü islahatlar vasitəsilə effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi yüksəlişin təməl amilləri olacaq. Ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin edəcəkdir (2).

Təcrübə göstərir ki, hansısa dövlətdə sınaqdan uğurla çıxmış, müsbət nəticələri təsdiqlənmiş inkişaf modelinin adekvat olaraq digər dövlətin iqtisadi sistemə transformasiyası heç də özünü doğrultmur. Hər bir ölkənin ümumi potensialı - coğrafi-geosiyasi mövqeyi, təbii ehtiyatları, məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi, intellektual və insan resursları, mental xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınır, bütün bunların əsasında isə milli inkişaf modeli formalaşır. Bu reallıqlara nəzərən son illər Azərbaycanın özünəməxsus milli inkişaf modelinin formalaşması ilə bağlı müzakirələr tamamilə obyektiv təsir bağışlayır. Bu inkişaf modeli elə uzaqgörənliklə düşünülmüşdür ki, dövlətin sosial yönümlü siyasəti azad bazar iqtisadiyyatının tələbləri ilə kəskin ziddiyyətlər doğurmur. Milli inkişaf modelini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də möhkəm iqtisadi əsaslar fonunda əhalinin maddi rifah halının davamlı olaraq yüksəlməsi, ölkə vətəndaşlarının etibarlı sosial müdafiəsinin təşkilidir (Əliyev, Əhmədov, 2010: 231).

Xüsusilə, sosial-iqtisadi rifahın yaxşılaşdırılması yolunda yerli və xarici investorların ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə, ələlxüsus yeni işğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiya qoyuluşunu təmin edir, sürətləndirir.

İnvestisiyalarının və ya bu investisiyalardan əldə edilən gəlirin müsadirə ediləcəyini düşünən şəxslər investisiya etmək istəmirlər. Özgəninkiləşdirmə təhlükəsinin azaldılması investorun öz əmlakının gələcəyi üçün daha proqnozlaşdırıla bilən mühit təmin edəcək və özəl sahibkarlığa yol açacaq. Digər tərəfdən, xüsusi mülkiyyətin tam müəyyən edilməməsi və qorunmaması fərdləri öz mülkiyyətlərini qorumaq üçün vəsait ayırmağa məcbur edəcək. Fərdlərin öz mülkiyyətini qorumaq üçün əlavə vəsait ayırması daha məhsuldar sahələrdə istifadə oluna bilən resursların səmərəsiz ərazilərdə istifadəsi ilə nəticələnəcək və resursların bölüşdürülməsinin səmərəliliyini pozacaq (Ağayev, 2002: 56).

Məlumdur ki, sosial yönümlü bazar təsərrüfatı və ya iqtisadiyyat anlayışı nəzəri və praktiki baxımdan ilk dəfə alman alimi Volter Oyken tərəfindən əsaslandırılmışdır. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı inkişaf yolunun əsas məqsədi insanların həyat şəraitinin, maddi rifahının yüksəldilməsi prinsiplərinə xidmət etməsi kimi xarakterizə oluna bilər. Klassik mənada sosial yönümlü bazar təsərrüfatı sistemində nə dövlət, nə də xüsusi biznes qurumları bazar iqtisadiyyatı üzərində tam nəzarətə malik olmuşlar. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı qarışıq tipli iqtisadi sistem olmaqla burada resursların bölgüsünün həcmi və strukturu birbaşa şəxsi istehlakçıların, resurs göndərənlərin, habelə xüsusi firmaların özlərinin qəbul etdikləri qərarlar əsasında həyata keçirilir (Allahverdiyev, Qafarov və b, 2002: 78).

Ümumi halda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının başlıca xarakterik cəhətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilər: ölkədə tam məşğulluğun təmin edilməsi; dövlət sosial yardımları, təqaüdlər, ödənişlər, sosial təqaüdlər, tibbi sığorta, işsizliyə, habelə aztəminatlı ailələrə və əlilliyə görə müavinətlərin və s. vasitəsilə sosial ədaləti və bütünlükdə sosial tərəqqini təmin etmək üçün müvafiq iqtisadi siyasəti formalaşdırır və reallaşdırır; ölkədə əlverişli rəqabət mühiti təmin olunur və haqsız rəqabətə qarşı mübarizə aparılır; iqtisadi artımı stimullaşdırmaq məqsədilə müvafiq iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetləri müəyyənləşdirilərək reallaşdırılır; milli valyutanın döndərliliyi, sərbəst mübadiləsi, likvidliyi təmin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 15 il ərzində Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunan uğurlu nəticələr, yaradılmış iqtisadi, sosial, maliyyə potensialı, insan kapitalı, infrastruktur, institusional baza, habelə əhalinin sosial rifahının yaxşılaşması, məşğulluğun təmin olunması, yoxsulluğun azalması ölkəmizə inklüziv cəmiyyətin formalaşması, iqtisadi inkişaf – əhalinin rifahı arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi, gəlir və istehlakın qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasına, bütünlükdə hərtərəfli insan inkişafına əsaslanan inklüziv inkişaf modelinə keçməyi əməli bir problem kimi qarşıya qoymağa və onu mərhələ-mərhələ reallaşdırmasına imkan verir (Əlirzayev, 1999: 25).

Dünya təcrübəsində və mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda inklüziv inkişaf anlayışına, göstəricilərinə, indikatorlarına, onların təmin olunması imkanlarına, yollarına və reallaşma mexanizminə dair vahid bir yanaşma yoxdur. Bununla belə, “Avropa 2020” strategiyasını hazırlayan komissiyanın rəyində göstərilir ki, inklüziv inkişaf ölkənin əmək potensialından dolğun istifadə, tam məşğulluğun təmin edilməsi, yoxsulluğun və onun nəticələrinin azaldılması, müxtəlif sosial qruplar arasındakı gəlirlərin səviyyəsindəki fərqlərin minimuma endirilməsi, bütünlükdə sosial inkişafa nail olunmasını, ölkə regionlarının arasındakı mövcud disproporsiyaların aradan qaldırılmasını və s. nəzərdə tutur. Inklüziv inkişaf sadəcə olaraq ÜDM-in artımı ilə deyil, eyni zamanda insan kapitalının hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətdə gəlirləri yaradan insanların ümummilli gəlirlərində payının artırılmasını, onların ölkənin iqtisadi həyatında fəal iştirakını, təhsil və tibbi xidmətin aztəminatlı əhali qrupları üçün əlçatan olmasını, məhsul və xidmət vahidində çəkilən xərclərin aşağı salınması, habelə təbii resurslardan səmərəli istifadəsini, ətraf mühitin qorunması problemlərini də özünə daxil etməlidir.

Siyasi vasitələrdən siyasi maraqlar üçün istifadə edilməsi və cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinin xeyrinə resursların israf edilməsi, xüsusən də inkişaf etməmiş ölkələrdə tez-tez rast gəlinən problemdir. Bundan əlavə, dövlət kimi böyük bir gücün iqtisadi həyata müdaxiləsi rəqabət ideyasını sarsıdır və inkişaf üçün lazım olan motivasiyanı azaldır. Məqsədindən asılı olmayaraq, dövlətin müdaxiləsi və siyasət alətlərindən istifadənin bir balansı var. Bu məsrəflər təkcə bürokratiya və ya resursların israfı şəklində özünü göstərmir (Abbasov, 2009: 91).

Məlumdur ki, effektiv iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənib-hazırlanması və qəbul olunması milli iqtisadiyyatın inklüziv inkişafının təmin edilməsinin ilkin şərtidir. Çünki son nəticədə reallaşdırılması nəzərdə tutulan inkişaf konsepsiyasının uğuru həlledici dərəcədə ölkədə mövcud olan tənzimləmə sisteminin nə dərəcədə səmərəli və optimal olmasından asılı olur. Beləliklə, iqtisadi inkişaf strategiyası işlənib hazırlanarkən ölkənin mövcud maliyyə və iqtisadi potensialı və multiplikator effektinin nəzərə alınması da ən vacib şərtlərdən biri hesab edilməlidir. Sosial-iqtisadi inkişafın xarakteri və dinamikasına qanunvericiliyin təsirinin obyektiv qiymətləndirilməsinin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan dövləti daima öz fəaliyyətində sosial-iqtisadi inkişafı bağlı qəbul olunan bütün normativ-hüquqi aktların kifayət qədər güclü, intellektual yükə malik olmasına çalışır (Əlirzayev, 2010: 89).

Nəticə

İqtisadi azadlığın təmin edilməsi siyasətçilərin iqtisadiyyatda effektivliyini azaltmaqla gəlir bölgüsünə də müsbət təsir göstərə bilər. İqtisadi azadlıq siyasətçilərin qoruduğu maraq qrupları üzərində hüquqi maneələri aradan qaldırmağa imkan verir. Beləliklə, kapital və sərvətin formalaşması üçün zəruri olan qanuni mülkiyyət hüquqlarına çıxış üçün yol açır. Demək olar ki, azad bazar mexanizminin inkişafı digər təsiri rəqabətli iqtisadi strukturun formalaşdırdığı sosial davranış modelləri vasitəsilə baş verir. Kapitalist institutlarının güclənməsinin təbii nəticəsi rəqabətli ictimai quruluşun yaranmasıdır. Rəqabət təbii olaraq insanları rəşənləndirməyə və rəşənləndirən qərarlar qəbul etməyə məcbur edir. Rəşənləndirən iqtisadi ehtiyacların təzyiqi altında yaranmış fenomenidir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, Ş.Ə., Axundov, M.Ə. (2001). Bazar iqtisadiyyatının əsasları (qısa izahlı lüğət). Bakı, s.89.
2. <https://president.az/az/articles/view/50474>
3. Əliyev, İ., Əhmədov, S. (2010). İqtisadiyyat hamı üçün. Bakı, 404 s.
4. Ağayev, A.Q. (2002). Dövlət borcu və onun idarə edilməsi. Bakı, s.56.
5. Allahverdiyev, N.B., Qafarov, K.S. və b. (2002). İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, s.78.
6. Əlirzayev, Ə.Q. (1999). Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı, s.25.
7. Abbasov, Ə. (2009). Heydər Əliyevin texnoloji inkişaf strategiyası. "Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli" məcmuəsi. Bakı, s.91.
8. Əlirzayev, Ə.Q. (2010). "Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" (dərs vəsaiti). Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, s.89.

Göndərilib: 23.10.2023

Qəbul edilib: 17.12.2023